

Богородичин циклус у Благовештенској цркви манастира Градца*

Драгана Павловић**

Универзитет у Београду, Филозофски факултет — Одељење за историју уметности

UDC 75.052.046.3(497.11 Gradac)''127''

271.2–312.47

DOI 10.2298/ZOG0933075P

Оригиналан научни рад

Тема рада је циклус с приказима догађаја из живота Богородице насликан у средишњој зони припрате Благовештенске цркве у манастиру Градцу. Идентификацију сцена омогућавају сачувани фрагменти живописа, као и поређења са сродним сџоменцима. Посебна пажња посвећена је иконографској анализи циклуса, а истакнуте су многобројне аналогје између градачких композиција и одговарајућих представа из значајних савремених и нешто млађих византијских храмова.

Кључне речи: Манастир Градац, Богородичин циклус, иконографија, фреске, српско сликарство XIII века, краљица Јелена

The Cycle of the Life of the Virgin in the Church of the Annunciation in Gradac

The paper deals with a cycle depicting scenes from the life of the Virgin, in the middle zone of the narthex of the Church of the Annunciation in the Monastery of Gradac. The identification of the scenes is possible owing to the preserved fragments of the wall-painting and by comparing them to those in similar monuments. Special attention is devoted to the iconographic analysis of the cycle, and numerous analogies are highlighted between the Gradac compositions and the relevant scenes in important contemporary and slightly later Byzantine churches.

Keywords: Monastery of Gradac, cycle of the Life of the Virgin, iconography, frescoes, Serbian wall painting of 13th century, queen Jelena

За разлику од архитектуре градачке цркве, њено зидно сликарство још увек није детаљно истражено. Проучавање живописа отежавала је, без сумње, лоша очуваност фресака, па многе сцене и појединачне фигуре нису прецизно описане и протумачене. Богородичин циклус насликан у припрати представља једну од тих непотпуно проучених тема. У појединим радовима побројане су само боље очуване сцене циклуса, без описа и иконографске анализе и без покушаја препознавања слабије сачуваних представа.¹ Неке од композиција поменуће су у ширим прегледима српске и византијске уметности,² потом у радовима о зидном сликарству других храмова,³ као и у студијама посвећеним посебним проблемима живописа. Тако је представа Ваведења из Градца укључена у шира иконографска разматрања те теме,⁴ а поједине сцене се помињу у оквиру студија стилских карактеристика српског живописа с краја XIII века⁵ и сликане архитектуре на фрескама.⁶ Јаснијем сагледавању остатака живописа на зидовима градачке припрате допринело је објављивање репродукција⁷ и цртежа фресака, најпре са западног,⁸

а знатно касније и са северног зида.⁹ Ж. Лафонтен-Дозон, ауторка значајне студије о Богородичином детињству у византијској уметности, циклусу из градачке припрате није посветила већу пажњу.¹⁰ Пошто га помиње само успутно, разматрајући сцене циклуса у другим споме-

* Чланак садржи део резултата остварених на пројекту бр. 147019G — Српска и византијска уметност у јоном средњем веку — који подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

** Драгана Павловић (drpavlov@f.bg.ac.rs).

¹ V. R. Petković, *La peinture serbe du Moyen âge*, II, Beograd 1934, 16; idem, *Преглед црквених сџоменика кроз јовесницу српског народа*, Београд 1950, 73; Ђ. Бошковић, С. Ненадовић, *Градаци*, Београд 1951, 6; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 71; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 42, 198, нап. 42; О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 41 (= О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 2008, 42).

² S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris 1970, 42; T. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen âge*, Paris 1978, 165; В. Н. Лазарев, *История византијској живописи*, Москва 1986, 138; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 108 и даље.

³ I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris 1932, 228–229; G. Babić, *Les fresques de Sušica en Macédoine et l'iconographie originale de leurs images de la vie de la Vierge*, Cahiers Archéologiques XII (1962) 315, 317; П. Миљковић-Пепек, *Делојо на зографије Михаило и Еуџихиј*, Скопје 1967, 103 нап. 516 и 518, 104, 106; J. Lafontaine-Dosogne, *Les cycles de la Vierge dans l'église de Dečani: Enfance, Dormition et Akathiste*, in: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, 308.

⁴ С. Grozdanov, *Sur la composition de la presentation de la Vierge au temple dans la peinture byzantine à la fin du XIII et vers 1300*, Зограф 26 (1997) 55–63 (= Ц. Грозданов, *Воведението на Богородица во Византијској живопис на крајот од XIII век и околу 1300 година*, in: idem, *Живописот на охридската архиепископија, студији*, Скопје 2007, 63–82).

⁵ Б. Тодић, *Српске фреске с краја XIII века. Уметничке одлике*, ЗФФ, серија А: Историјске науке, књ. 16 (1989) 76–77.

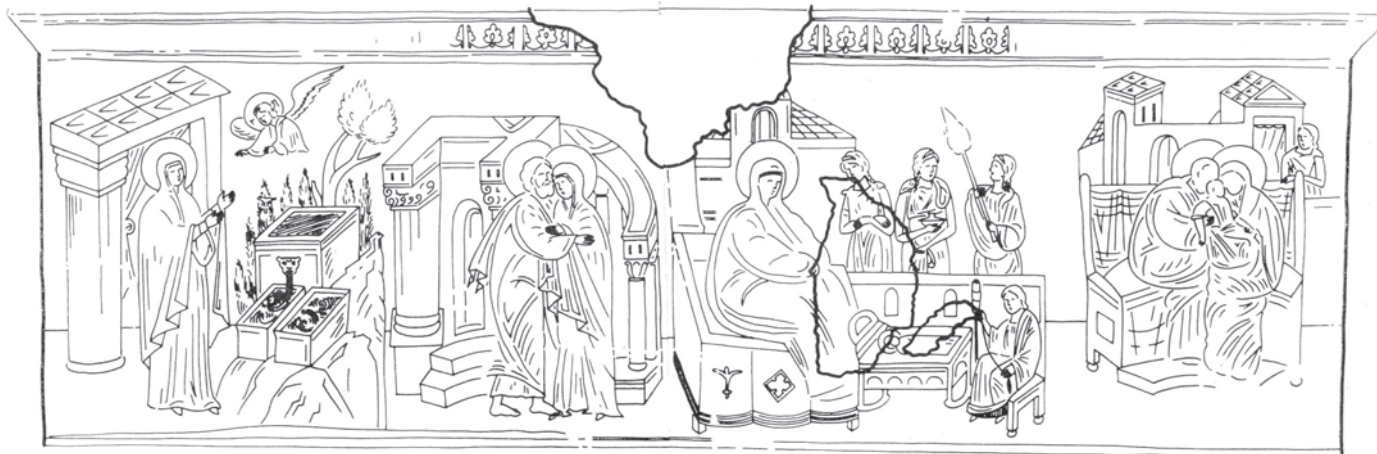
⁶ А. Стојаковић, *Архиепископски џростор у сликарству средњовековне Србије*, Нови Сад 1970, 120, 193.

⁷ Бошковић, Ненадовић, *Градаци*, т. XXXIII; V. R. Petković, *La peinture serbe du Moyen âge*, I, Beograd 1930, 29a; G. Millet, A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, II, Paris 1957, pl. 60, 1–3, pl. 61, 1–4; Кандић, *Манастир Градац*, сл. 25.

⁸ Сликар-конзерватор Бранислав Живковић извео је са сарадницима стручно чишћење и конзервирање фресака током 1962, 1968. и 1969. године. Том приликом начинио је неколико цртежа живописа и објавио их у кратком чланку о резултатима сликарско-конзерваторских радова; Б. Живковић, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Градца*, Саопштења VIII (1969) сл. 5.

⁹ За северни зид в. В. Милановић, *Свети јесници у низу светих монаха из доњег јојаса фресака Сјасове цркве у Жичи*, in: *Манастир Жича*, Краљево 2000, 175, сл. 12 (цртеж Б. Живковића); cf. и: Grozdanov, *Sur la composition*, 56 (sch. 1).

¹⁰ J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1992, 45, 60b, 87, 105 нап. 3, 126 нап. 3, 131 нап. 1, 153 нап. 4, 207.

Сл. 1. Градац, западни зид припрате (цртеж Б. Живковића)
 Fig. 1. Gradac, the west wall of the narthex (drawing: B. Živković)

ницима, изостала је детаљнија анализа градачких представа, као и испитивање њихове иконографије. Од великог значаја за нашу тему је први део студије Ц. Грозданова посвећен Богородичином циклусу у охридској Перивлепти, у којем аутор идентификује градачке представе, ишчитавајући њихов редослед на основу садржине циклуса из задужбине Прогона Сгура.¹¹ Осим тога, спроводећи иконографску анализу почетних сцена циклуса из Богородице Перивлепте у Охриду (од Одбијања дарова до Рођења Богородице), аутор проналази паралеле са одговарајућим сценама из припрате задужбине српске краљице Јелене.

У целини посматрано, постојећа литература пружа драгоцену основу за шира иконографска разматрања Богородичиног циклуса насликаног у припрати Градца. Да би се тема потпуније сагледала потребно је, међутим, спровести детаљније испитивање иконографских карактеристика градачких представа и направити њихово поређење са одговарајућим сценама Богородичиног циклуса сачуваним у византијским и српским храмовима. То је основни циљ наше студије.

* * *

Циклуси Богородичиног житија насликани на зидовима српских средњовековних храмова међусобно се разликују не само по месту које су заузимали у општем декоративном систему већ и по броју и распореду сцена, као и по појединачним иконографским решењима. Тај циклус, повремено присутан на зидовима старијих српских храмова, постаје готово саставни део декоративног програма тек од почетка XIV века. Судећи по сачуваним споменицима, његово приказивање, започето је у српској средини у другој половини XIII века у три различите варијанте (сажета – Сопоњани,¹² опширна – Градац, циклус сведен на три сцене – Ариље¹³). Оне ће се јављати на зидовима српских храмова и током наредна два столећа. У XIV веку најчешћи су били опширни циклуси Богородичиног житија. Они су радо сликани и у владарским (Краљева црква у Студеници,¹⁴ Старо Нагоричино,¹⁵ Грачаница,¹⁶ Хиландар,¹⁷ Дечани,¹⁸ Матеич¹⁹) и у властеским задужбинама (Сушица,²⁰ Кучевиште,²¹ Бела црква каранска²²). У истом столећу сажети циклуси приказани су у Жичи,²³ пећкој Богородици Одигитрији,²⁴ дабарском Светом Николи,²⁵ Ваганешу,²⁶ католикону манастира Заума²⁷ и у цркви Светог Петра на острву Велики град на

Преспии²⁸, а његове поједине сцене истичу се у живопису Светог Никите код Скопља²⁹ и Светог Димитрија у Пе-

¹¹ Ц. Грозданов, *Циклусој на живојој на Богородица во цркви св. Климента во Охрид (прв дел)*, Прилози МАНУ XXVI/2 (1995) 41–59.

¹² Б. Живковић, *Сопоњани. Цртежи фресака*, Београд 1984, 30–31; В. Ј. Ђурић, *Сопоњани*, Београд 1991, 153.

¹³ Б. Живковић, *Ариље. Распоред фресака*, Београд 1970, 13; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 75–78.

¹⁴ Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 170–179; Тодић, *Српско зидно сликарство*, 328.

¹⁵ Миљковић-Пепек, *Делојо*, сл. 35 на стр. 105; Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 73–74; idem, *Српско зидно сликарство*, 321.

¹⁶ Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд–Приштина 1988, 80, 114–115; Б. Живковић, *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд 1989, VII; Тодић, *Српско зидно сликарство*, 155, 331.

¹⁷ М. Марковић, *Првобитни живопис главне манастирске цркве*, in: *Манастир Хиландар*, Београд 1998, 225; Тодић, *Српско зидно сликарство*, 353.

¹⁸ Б. В. Поповић, *Програм живописа у олтарском простору*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, Београд 1995, 90–93; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 364–365.

¹⁹ Е. Димитрова, *Манастир Мајшејче*, Скопје 2002, 97–105.

²⁰ Vabić, *Les fresques de Sušica en Macédoine*, 303–339; Тодић, *Српско зидно сликарство*, 305.

²¹ И. М. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевишту*, ЗЛУ 17 (1981) 94–96; idem, *Зидно сликарство српске власцеле у доба Немањића*, Београд 1994, 133.

²² Petković, *La peinture serbe*, II, 48; М. Кашанин, *Бела црква Каранска*, Београд 1928, 178–182; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власцеле*, 142.

²³ В. Р. Петковић, *Жича (I–II)*, Старинар I (1906) 172; idem, *Жича (IV)*, Старинар IV (1909) 77; idem, *Преглед црквених споменика*, 122; П. Мијовић in: М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича — историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969, 170; Тодић, *Српско зидно сликарство*, 308.

²⁴ Б. Тодић, *Иконографски програм фресака из XIV века у Богородичиној цркви и припрати у Пећи*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 365.

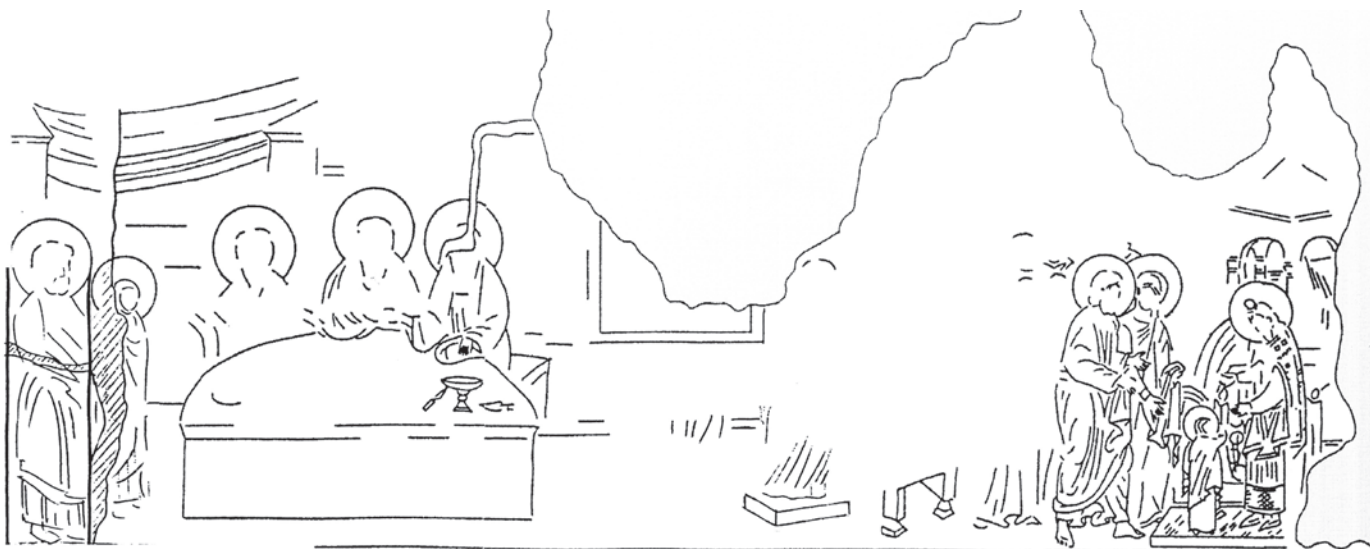
²⁵ С. Пејић, *Живопис у ђаконикону цркве Св. Николе Дабарског*, Саопштења 37–38 (2006) 34–39, 44–45; eadem, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009, 75–76, 88–89.

²⁶ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власцеле*, 164.

²⁷ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 113–115.

²⁸ Црква је првобитно била посвећена Богородици; Б. Кнежевић, *Црква Светог Петра у Преспии*, ЗЛУ 2 (1966) 250; Ђурић, *Византијске фреске*, 73.

²⁹ М. Марковић, *Манастир Светог Никите код Скопља — историја и живопис*, Београд 2004 (непубликована докторска дисертација), 165–166.

Сл. 2. Градац, северни зид припрате (фреска Б. Живковића)
Fig. 2. Gradac, the north wall of the narthex (drawing: B. Živković)

ћи,³⁰ као и у Богородичиној цркви на Вражијем камену,³¹ Полошком³² и Кончи.³³ Насупрот томе, у XV веку опширнији циклуси Богородичиног житија присутни су само у Ресави³⁴ и у припрати Каленића,³⁵ а најчешће се издвојено приказују две најзначајније сцене и окружују представама других догађаја (Раваница,³⁶ Велуће,³⁷ Нова Павлица,³⁸ Рамаћа³⁹ и западни травеј Каленића⁴⁰).

Осим тога, сачувани сликани програми показују да су циклуси, у проширеном или у краћем виду, као и појединачне епизоде, могли бити насликани на различитим местима у храму, у наосу (Ариље, Сушица, Хиландар, Заум, црква Светог Петра на острву Велики град на Преспи, Рамаћа и Каленић), протезису (Сопоћани, Старо Нагоричино, Дечани, Матеич), ђаконикону (Свети Никола Дабарски), северном параклису (Жича) или на сводовима и зидовима олтара (Грачаница, Свети Димитрије у Пећи, Раваница). Постоје и споменици у којима се сцене циклуса развијају у две или више просторних целина храма. Такви примери су сачувани у Краљевој цркви у Студеници и Белој цркви каранској,⁴¹ у Богородичиној цркви у Кучевишту,⁴² у пећкој Богородици Одигитрији⁴³ и Ресави.⁴⁴ Веома ретко, Богородичин циклус сликан је и у припрати. На том месту, развијени циклуси сачувани су само на зидовима Градца и Каленића, а сажет циклус јавља се на своду Богородичине цркве у Ваганешу. Судећи по сачуваним примерима, може се рећи да циклус Богородичиног житија није био уобичајен у програмима припрата. У том делу храма циклус је, осим у поменутим српским храмовима, приказан у цркви Успења манастира Дафни, у солунским Светим апостолима, у Богородичиној цркви у Доњој Каменици, у цариградској цркви Христа Хоре и у цркви Светог Николе у Куртеи де Арђеш, влашкој престоници.⁴⁵

Богородичин циклус сачуван у Градцу представља најстарији познат опширан циклус посвећен детињству Богородице у српском средњовековном сликарству. Истовремено, пример из Градца је значајан јер је ту Богородичин циклус први пут уведен у програм припрате. Појава циклуса у нартексу лако је објашњива. У наосу није било одговарајућег места за приказивање развијеног протојеванђељског циклуса,⁴⁶ а велике зидне површине припрате биле су погодне за његово смештање. Циклус патронке градачког храма садржао је вероватно четрнаест композиција, а развијен је у средишњој зони зидова и пи-

ластара припрате, у виду фриза без бордура. На жалост, већина фресака је знатно оштећена, а неке композиције су сасвим уништене. Ипак, на основу онога што је сачувано, редоследа излагања догађаја и аналогија са сродним споменицима, може се веома прецизно успоставити првобитни распоред сцена циклуса.⁴⁷

³⁰ В. Ј. Ђурић in: В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка Патријаршија*, Београд 1990, 189.

³¹ М. Ракоција, *Црква Светије Богородице на Вражијем Камену*, Саопштења 19 (1987) 88, 98.

³² Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 149.

³³ С. Габелић, *Манастир Конче*, Београд 2008, 121–124.

³⁴ Б. Тодић, *Манастир Ресави*, Београд 1995, 63, 75–76.

³⁵ Б. Живковић, *Каленић. Црпјежи фресака*, Београд 1982, 18–22; Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликарство, историја*, Крагујевац 2000, 224–227.

³⁶ Б. Живковић, *Раваница. Црпјежи фресака*, Београд 1990, 46; Т. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Beograd 2007 (каталог непубликоване докторске дисертације), 23.

³⁷ В. Р. Петковић, *Манастир Велуће — историја и живопис*, Старинар III–IV (1952–1953), 56–57, сл. 33–34; Б. Тодић, *Прилог бољем познавању најстарије историје Велућа*, Саопштења 20–21 (1988/1989) 70.

³⁸ Б. Живковић, *Павлица. Црпјежи фресака*, Београд 1993, 19–20; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиог Ахилија*, 76.

³⁹ Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, ЗЛУМС 4 (1968) 149–150, ск. 2г.

⁴⁰ Живковић, *Каленић*, 16–17; Симић-Лазар, *Каленић*, 182–183.

⁴¹ У те две цркве циклус започиње у олтарском простору, даље се развија по зидовима наоса, а завршава се у олтарском простору.

⁴² Сцене су у проскомидији, средишњем делу олтара и наосу.

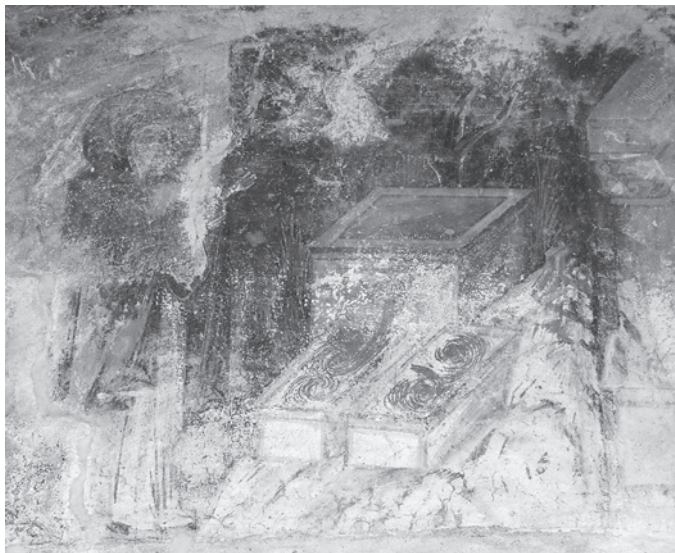
⁴³ Циклус се развија почев од јужног зида олтара, наставља се на истој страни наоса и завршава у јужном травеју западног дела цркве.

⁴⁴ Циклус почиње у ђаконикону и даље се развија у највишој зони јужног дела наоса.

⁴⁵ I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie*, 32–34; С. Stephan, *Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Baden-Baden 1986; С. L. Dumitrescu, *Anciennes et nouvelles hypotheses sur un monument roumain du XIV siècle: L'eglise Saint-Nicolas-Donnesc de Curtea de Arges*, Revue Roumaine d'Histoire de l'art 16 (1979) 46; Б. Живковић, *Доња Каменица. Црпјежи фресака*, Београд 1987, V; La-fontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 207.

⁴⁶ О броју сцена у наосу и олтару Градца v. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиог*, 78, нап. 484.

⁴⁷ Већину композиција на северном (*Благослов тријереја и Ваведење*) и западном (*Благовести Ани, Сусрећ Јоакима и Ане, Рођење и Миловање Богородице*) зиду побројао је још Петковић (*La peinture serbe du Moyen âge*, II, 16). С. Радојчић (*Старо српско сликарство*, 71) идентификује сачуване фрагменте на јужном зиду као *Одбијање дарова*. Ж. Лафонтен-Дозоњ у првом издању своје књиге о иконографији

Сл. 3. Градац, западни зид њрићраће,
Благовестии Ани
Fig. 3. Gradac, the west wall of the narthex.
The Annunciation to Anne

Циклус почиње на западној страни југоисточног пиластра и источној страни јужног зида, композицијом која, вероватно, обједињује два догађаја *Одбијање дарова* и *Повраћак Јоакима и Ане*. На јужном зиду насликане су биле још две, данас уништене представе. Циклус се наставља на западном зиду (сл. 1) представама *Благовестии Ани*, *Сусрећ код Злаћних враћа*, *Рођење Богородице* и *Миловање Богородице*. На северном зиду (сл. 2) распознају се трагови *Благослова њри јереја*, *Богородичиних њрвих корака* и *Ваведена Богородице*, а на источном зиду могу се идентификовати делови представа *Захаријине молићве њред њалицама*, *Зарука Богородице*⁴⁸ и *Прекора Јосифових*. Судећи по расположивом простору, циклус је обухватао још три сцене које су биле насликане на површинама јужног и источног зида. Оне, међутим, нису сачуване, али се о њиховој тематици и распореду може говорити на основу одговарајућих представа из сродних споменика.

Од почетне сцене циклуса преостали су само незнатни фрагменти. На западној страни југоисточног пиластра приказан је циборијум, а испред њега на источном делу јужног зида распознаје се фигура свештеника, као и део мафориона друге фигуре (реч је, без сумње, о Богородичиној мајци Ани). Судећи по тим остацима, на почетку градачког циклуса насликана је композиција која је, заправо, обухватала две епизоде из Богородичиног циклуса – *Одбијање дарова* и *Повраћак Јоакима и Ане из храма*.

Сцена *Одбијање дарова* (Протојеванђеље Јаковљево, I, 1–4) у византијској уметности налази се обично на почетку циклуса с приказима догађаја из живота Богородице.⁴⁹ Сликана је у великом броју споменика, почев од кападокијске цркве Кизил Чукур, у којој је сачуван њен најстарији познати пример (с краја IX века).⁵⁰ Појава те сцене у градачком циклусу није необична будући да се она као почетна сцена развијених или сажетих Богородичиних циклуса приказује и у сликаним програмима српских храмова.⁵¹ Чини се да позната и уобичајена иконографска схема *Одбијања дарова*, са свештеником који стоји у олтару испод балдахина и покретом руке одбија дарове које доносе Богородичини родитељи, није била приказана у Градцу.⁵² Судећи по сачуваним фрагментима живописа, на градачкој представи свештеник је приказан како стоји испред балдахина. Примењујући такво

Сл. 4. Мистра, црква Свѡтог Димитрија (Митрополија),
Благовестии Ани
Fig. 4. Mistra, the Church of St. Demetrios
(Metropolis). The Annunciation to Anne

Богородице (J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1964, 45) од сцена на источном зиду градачке припрате препознаје *Заруке*. Недавно је Ц. Грозданов (*Циклусои*, 50) на јужном зиду препознао три сцене *Приношење* и *Одбијање дарова*, *Повраћак Јоакима и Ане* и *Благовестии Јоакиму*, а на северном зиду први је уочио остатке композиције *Богородичини њрви кораки*.

⁴⁸ После те сцене, на површини источног зида између средње и јужне аркаде, налазила се још једна, данас уништена композиција.

⁴⁹ Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 62; eadem, *Iconography of the Cycle of the Life of the Virgin*, in: *The Kariye Djami*, 4, Princeton 1975, 167.

⁵⁰ Eadem, *Iconographie*, I, 1992, 62, fig. 13.

⁵¹ *Одбијање дарова* насликано је као почетна сцена Богородичиних циклуса у Сушици код Скопља, Краљевој цркви у Студеници, Старом Нагоричину, Грачаници, Хиландару, Дечанима, Кучевишту, Белој цркви каранској, Зауму и Ресави. Што се тиче прилично оштећене композиције насликане на источној страни поткуполне зоне у припрати Каленића, која је раније идентификована као *Одбијање дарова* (Живковић, *Каленић*, 18), недавно је, чини се с правом, изнето мишљење да се у њој, будући да свештеник није насликан, може препознати представа *Јоаким и Ана доносе дарове*; cf. T. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Beograd 2007 (непубликована докторска дисертација), 101, nap. 87.

⁵² О поменутој иконографској схеми cf. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 64. Веома ретко се свештеник приказује како седи. Једини познат пример у српском сликарству сачуван је у Белој цркви каранској; cf. Кашанин, *Бела црква Каранска*, 178–179, сл. 26 (свештеник ту седи у светилишту кружног облика, испод балдахина). При-

Сл. 5. Солун, црква Светих апостола, Благовести Ани
Fig. 5. Thessaloniki, the Church of the Holy Apostles. The Annunciation to Anne

иконографско решење, градачки сликари створили су композицију која се разликује од приказа истог догађаја у другим српским црквама, али је сродна одговарајућој сцени насликаној у ђаконикону цркве Свете Софије у Трапезунту.⁵³ Испред свештеника на градачкој фресци, као што је поменуто, добро је сачуван део Аниног мафориона, важан за идентификацију сцене. По положају тог мафориона може се претпоставити да су Богородичини родитељи били насликани у повратку из храма, а не док доносе даро-

Сл. 6. Градац, западни зид припрате, Сусрећ Јоакима и Ане
Fig. 6. Gradac, the west wall of the narthex.
The Meeting of Joachim and Anne

ве. На сличан начин је спајање два хронолошки блиска догађаја на почетку циклуса остварено и на јужном зиду протезиса Богородичине цркве у манастиру Матеичу.⁵⁴

На јужном зиду градачке припрате, иако је он нешто краћи од наспрамног, северног зида,⁵⁵ биле су приказане још две композиције циклуса. Упоредјујући сцене градачког циклуса са одговарајућим представама из охридске Богородице Перивлепте, Ц. Грозданов претпоставља постојање композиције *Благовести Јоакиму*.⁵⁶ С обзиром на присуство те представе у српским сликаним програмима XIV и XV века и њено уобичајено место у циклусу, поменута претпоставка чини се сасвим вероватном. После почетне сцене *Одбијања дарова* композиције *Повраћака из храма* и *Благовести Јоакиму* приказане су у Краљевој цркви у Студеници, Грачаници и Дечанима, док је у Хиландару *Повраћака из храма* изостављен, па су после *Одбијања дарова* приказане *Благовести Јоакиму*. Понекад, као у Карану и у Зауму, после *Повраћака из храма* следе *Благовести Ани*, на које се према хронологији излагања надовезују *Благовести Јоакиму*, док је у Матеичу редослед последње две композиције био обрнут. Будући да је сцена *Благовести Ани* у Градцу насликана на западном зиду припрате, *Благовести Јоакиму* биле су највероватније приказане испред те композиције, на западном делу јужног зида. Судаћи по расположивој површини, између по-

суство Ане у представи, будући да протојеванђељски текст као учесника у догађају помиње само Јоакима, објашњава се иконографском традицијом, тј. утицајем иконографије *Вавдења*; cf. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 64; eadem, *The Cycle of the Life*, 168.

⁵³ D. Talbot-Rice, D. Winfield, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968, 103–104, pl. 28, fig. 68. Испред балдахина свештеник је приказан и у Доњој Каменици, cf. Живковић, *Доња Каменица*, V, 1–2.

⁵⁴ Димитрова, *Манастир Мајкејче*, 98–99.

⁵⁵ О. Кандић, *Градц. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005, 65.

⁵⁶ Грозданов, *Циклуси*, 50, 55.

Сл. 7. Градац, западни зид припрате, Рођење Богородице
 Fig. 7. Gradac, the west wall of the narthex.
 The Birth of the Virgin

четне композиције која је, вероватно, обухватала две епизоде (*Одбијање дарова* и *Повраћање Јоакима и Ане из храма*) и *Благовести* Јоакиму било је места за још једну сцену циклуса. Имајући у виду редослед догађаја у протојеванђељском тексту, као и примере из кападокијске цркве Кизил Чукур⁵⁷ и мистарске Богородице Перивлепте⁵⁸, могло би се претпоставити да је композиција *Јоаким испред Савейта дванаест њлемена* била приказана у градачком циклусу. Ипак, о првобитном садржају сцене некада насликане на средини јужног зида припрате, на месту где је данас фреска пропала, не може се донети поуздан закључак.

Илустровање Богородичиног житија наставља се, затим, на западном зиду припрате. Приказане су четири сцене у водоравном низу, без бордура. Те сцене су најбоље очуване композиције Богородичиног циклуса градачке цркве. На јужном делу западног зида приказане су *Благовести Ани*. Следе *Сусрећ код Злајних враћа* и *Рођење Богородице*, а на северном делу зида насликано је *Миловање Богородице*.

Литерарни извор за сцену *Благовести Ани* налази се у Протојеванђељу Јаковљевом (III, 1–3, IV, 1).⁵⁹ Као што показују многобројни примери, композиција се обично приказује после *Благовести Јоакиму*, независно од следа излагања догађаја у протојеванђељу. Сматра се да такав распоред сцена следи цариградски образац.⁶⁰ На левој

страни градачке представе приказани су Ана, испред своје куће с подигнутим рукама у молитви, и анђео који долеће, а на десној страни је врт с дрвећем и фонтаном с правоугаоним базенима (сл. 3). Једна од најстаријих илустрација ове теме, на којој је Ана приказана како седи, сачувана је у поменутој цркви Кизил Чукур у Кападокији.⁶¹ Иконографија сцене се мењала током времена. О томе сведочи представа из манастира Дафни, настала крајем XI века. На њој се запажа неколико карактеристичних детаља, веома честих у приказивању тог догађаја у уметности каснијих столећа.⁶² Испитујући иконографске карактеристике представе *Благовести Ани* сачуване у споменицима с византијског подручја, Ж. Лафонтен-Дозоњ је истакла фонтану као њен веома важан елемент.⁶³ При томе, она за-

⁵⁷ Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 37, 67, fig. 13.

⁵⁸ Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, 50, 67; T. Velmans, *L' image Byzantine ou la transfiguration du réel*, Paris 2009, fig. 24.

⁵⁹ S. Novaković, *Apokrifno Protojevanđelje Jakovljevo*, Starine JAZU X (1878) 63.

⁶⁰ Бабић, *Краљева црква*, 170.

⁶¹ Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 70, fig. 15.

⁶² P. Lazarides, *The monastery of Daphni*, Athens 1977, fig. 13.

⁶³ Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 74; eadem, *The Cycle of the Life*, 172.

Сл. 8. Охрид, црква Богородице Перивлепте, Рођење Богородице (цртеж: К. Мартиновић и Ђ. Цветковић)
Fig. 8. Ohrid, the Church of the Virgin Peribleptos. The Birth of the Virgin (drawing: K. Martinovski and Dj. Cvetković)

кључује да је фонтана слично приказана у неким црквама, посебно на примерима из охридске Богородице Перивлепте и солунских Светих апостола, где се поклапају и појединости њеног украса.⁶⁴ Недавно је Ц. Грозданов указао на истоветно приказивање тог детаља у Градцу и Митрополији у Мистри.⁶⁵ Наиме, реч је о сложеној фонтани, коју чине један већи четвртасти базен и два мања испод њега, идентичног облика и величине, као и глава лава из чијих чељусти истиче вода. Иако је апокрифни текст не помиње, фонтана се слика у раскошном врту још од постиконоборачког времена како би се дочарао утисак о Јоакимовом богатству.⁶⁶ По свом облику и сложености она се на представи *Благовести Ани* из Градца знатно разликује од решења сачуваних у млађим српским задужбинама. Примера ради, у Дечанима фонтана има два базена, од којих је један крстообразног облика а други правоугаон, док су у Карану такође два базена, али оба правоугаоног облика.⁶⁷ Лавље главе као славине насликане су на фресци у Кијеву,⁶⁸ као и у Краљевој цркви у Студеници⁶⁹ и Белој цркви каранској,⁷⁰ али су на представама из Градца, Митрополије у Мистри (сл. 4), охридске Богородице Перивлепте и солунских Светих апостола (сл. 5) приказане на кладенцима истог типа. Имајући све наведено у виду, градачка представа *Благовести Ани* иконографски је веома слична представама тог догађаја из мистарског, охридског и солунског циклуса. Осим фонтане и карактеристичног положаја Ане, запажа се да је у Митрополији у Мистри, Градцу и Богородици Перивлепти у Охриду, на готово идентичан начин приказана Јоакимова и Анина кућа у виду портика са стубовима украшеног велумом.⁷¹ По целокупном иконографском и композиционом решењу, градачка представа *Благовести Ани* је, у ствари, најсличнија одговарајућој сцени из Митрополије у Мистри (сл. 4). На оба примера Ана је приказана на ле-

вој страни сцене, а фонтана на десној (на охридској представи распоред поменутих мотива је обрнут).⁷²

Следећа сцена, *Сусрећ Јоакима и Ане*, такође је описана у апокрифу (Протојеванђеље, IV, 4).⁷³ Пошто их је анђео обавестио о услишеним молитвама, Богородичини родитељи крећу један другоме у сусрет и налазе се код јерусалимских Златних врата. Место те епизоде у циклусу Богородичиног житија је углавном непромењиво. Суђећи по ономе што показују сачувани примери из српског сликарства, *Сусрећ Јоакима и Ане* може бити насликан после *Благовести Јоакиму* (Бела црква каранска),⁷⁴ али много чешће се надовезује на *Благовести Ани* (Краљева црква, Хиландар, Богородица Одигитрија у Пећи, Богородичина црква у Кучевишту, Дечани, Каленић).⁷⁵ У сва-

⁶⁴ Исто као и претходна напомена. О сценама из Богородичиног циклуса у Светим апостолима у Солуну v. Stephan, *Die Mosaiken*, Abb. 30–47.

⁶⁵ Грозданов, *Циклуси*, 56.

⁶⁶ Бабић, *Краљева црква*, 170. Репрезентативан и често навођен пример је кладенац крстообразног облика са заобљеним крајевима насликан у поменутој сцени *Благовести Ани* из манастира Дафни (cf. nap. 62). За неке друге занимљиве примере v. Г. Н. Логвин, *Софија Киевская*, Киев 1971, 153 и 154; Р. А. Underwood, *The Kariye Djami*, 2, New York 1966, fig. 85.

⁶⁷ За Дечане v. Поповић, *Програм живописа*, 91, 176; за цркву у Карану v. Кашанин, *Бела црква Каранска*, 179, сл. 27.

⁶⁸ Cf. Логвин, *Софија Киевская*, 153 и 154.

⁶⁹ Бабић, *Краљева црква*, 170, сл. 119.

⁷⁰ М. Татић-Ђурић, *Античко наслеђе у средњовековној уметности*, Жива антика XI/2 (1962) 389.

⁷¹ Грађевина која представља Анину кућу, може бити приказана на различите начине; о томе с примерима cf. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 74; eadem, *The Cycle of the Life*, 172.

⁷² Cf. Живковић, *Конзерваторски радови*, сл. 5; Грозданов, *Циклуси*, црт. 1 на стр. 51.

⁷³ Novaković, *Апокрифно Протојеванђеље*, 63.

⁷⁴ Petković, *La peinture serbe*, II, 48; Кашанин, *Бела црква Каранска*, 180, сл. 28; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 142.

⁷⁵ За литературу v. cf. supra.

Сл. 9. Каленић, њриѡраѡа, Рођење Богородице (црѡеж Б. Живковића)
 Fig. 9. Kalenić, the narthex, The Birth of the Virgin (drawing: B. Živković)

ком случају, увек претходи *Рођењу Богородице*. Сходно томе, место *Сусрећа Јоакима и Ане* у градачком циклусу сасвим је уобичајено. Представа је добро сачувана, а у средишту композиције су приказани Јоаким и Ана у загрљају (сл. 6). Анализирајући иконографију представе *Сусрећа код Злајних врати* Ж. Лафонтен-Дозоњ је закључила да се у приказима тог догађаја разлике највише уочавају у вези са простором у коме се збива радња.⁷⁶ У односу на старија решења сачувана у византијској уметности,⁷⁷ на градачкој представи сусрет је приказан пред самим вратима.⁷⁸ У науци је одавно уочена сродност градачке представе са решењем из Богородице Перивлепте у Охриду, пошто је на оба примера иза Јоакима и Ане насликана архитектонска кулиса, слично решена у виду портика.⁷⁹ Осим тога, примећује се исти распоред фигура и положај руку.⁸⁰

На композицију *Сусрећ Јоакима и Ане*, која у ствари приказује зачеће Богородице, надовезује се представа њеног рођења (сл. 7). Надахнута описом из Протојеванђеља Јаковљевог (V, 2),⁸¹ она краси зидове цркава од друге половине XI века.⁸² *Рођење Богородице* је, слично *Ваведуњу*, могло да буде сликано у оквиру Богородичиног циклуса или да буде укључено у друге програмске целине. У саставу развијених или сажетих циклуса у српском зидном сликарству сцена је приказана у Сопоћанима,⁸³ Градцу, Богородичиној цркви у Сушици код Скопља,⁸⁴ Краљевој цркви,⁸⁵ Старом Нагоричину,⁸⁶ Грачаници,⁸⁷ Дечанима,⁸⁸ Матеичу,⁸⁹ Белој цркви каранској,⁹⁰ Богородици Одигитрији у Пећи⁹¹ и припрати Каленића.⁹²

Веомо често су три најзначајнија Богородичина празника чинила скраћени циклус посвећен Богородици, те су представе *Рођења*, *Ваведуња* и *Усјења* обично биле насликане у непосредној близини, као у западном делу

⁷⁶ О сцени Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 82–89.

⁷⁷ О томе (са примерима): Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 86–89; eadem, *The Cycle of the Life*, 173.

⁷⁸ Наглашавање врата у позадини сцене примећено је у студеничкој Краљевој цркви и пећкој Богородици Одигитрији, а указано је и на сличност градачке и охридске представе са решењем из цариградске Хоре; о томе, са старијом литературом: Грозданов, *Циклусоѡ*, 57. Ипак, на цариградској сцени приметне су разлике у неким појединостима, као што је девојка која присуствује догађају, cf. Underwood, *The Kariye Djami*, 2, fig. 86. Тај детаљ није био тако чест у представљању догађаја, мада су сачувани и примери са две девојке које присуствују сцени, као у Богородици Перивлепти у Мистри (Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 87) и Светој Софији у Трапезунту (Talbot-Rice, Winfield, *The Church of Hagia Sophia*, 101, fig. 66).

⁷⁹ Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 87; Грозданов, *Циклусоѡ*, 57.

⁸⁰ У обе цркве Ана је приказана на десној страни сцене, а Јоаким на левој, док је нпр. у каранској цркви њихов распоред обрнут, cf. Кашанин, *Бела црква Каранска*, сл. 28.

⁸¹ Novaković, *Апокрѡфно Протојеванђеље*, 64.

⁸² У најстарије примере убрајају се представе из цркве Кизил Чукур у Кападокији, Свете Софије у Кијеву и манастира Дафни; cf. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 91, 93, fig. 14, 57; G. Babić, *Sur l'iconographie de la composition "Nativité de la Vierge" dans la peinture Byzantine*, ЗРВИ 7 (1961) 169.

⁸³ Живковић, *Соѡћани*, 30; Ђурић, *Соѡћани*, 153, сл. 114.

⁸⁴ Babić, *Les fresques de Sušica*, 308, dessin 1; Тодић, *Срѡско зидно сликарство*, 305.

⁸⁵ Бабић, *Краљева црква*, 170–174; Тодић, *Срѡско зидно сликарство*, 328.

⁸⁶ Миљковић-Пепек, *Делоѡ*, 105 сл. 35; Тодић, *Сѡаро Нагоричино*, 74; idem, *Срѡско зидно сликарство*, 321.

⁸⁷ Тодић, *Срѡско зидно сликарство*, 331.

⁸⁸ Поповић, *Програм живоѡиса*, 91; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 364.

⁸⁹ Димитрова, *Манастир Маѡејче*, 100.

⁹⁰ Кашанин, *Бела црква Каранска*, 180–181, сл. 29; Ђорђевић, *Зидно сликарство срѡске власѡеле*, 95, 142.

⁹¹ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка Паѡиријарѡија*, 148, сл. 89.

⁹² Живковић, *Каленић*, 19; Симић-Лазар, *Каленић*, 217, 224.

Сл. 10. Мистра, црква Светог Димитрија (Митрополија), Рођење Богородице (према М. Chatzidakis, Mystras. The medieval city and the castle, Athens 2005)
Fig. 10. Mistra, the Church of St. Demetrios (Metropolis). The Birth of the Virgin (after: M. Chatzidakis, Mystras. The medieval city and the castle, Athens 2005)

наоса Ариља⁹³ и Каленића.⁹⁴ Осим тога, у тематским програмима српских храмова понекад су најзначајније сцене из житија Богородице биле идејно повезане и са почетним сценама циклуса Великих празника, као што је случај у олтарском простору пећког Светог Димитрија.⁹⁵ У Раваници је, изгледа, поред сачуване представе *Рођења Богородице* на јужној страни свода над олтарским простором, постојала и сцена *Ваведена*.⁹⁶ Хиландарски пример је особен по издвајању *Рођења* и *Ваведена* од других сцена Богородичиног циклуса и њиховом приказивању на истакнутом месту, у јужној и северној певници, у зони сцена из циклуса Христових чуда и поука.⁹⁷ У цркви Светог Стефана у Кончи, у низу сцена истог циклуса, поминути Богородичини празници насликани су као самосталне композиције.⁹⁸ У појединим од опширнијих циклуса, као у Богородичиној цркви у Кучевишту, на западном зиду приказано је *Рођење* и изнад њега *Усијење*, док је *Ваведена* одвојено и насликано изнад јужних врата.⁹⁹ У Градцу је, дакле, сцена *Рођења* добила уобичајено место у оквиру илустрованог житија Мајке Божије. Композиција је добро очувана, најбоље од свих сцена приказаних у припрати. Сасвим лево, у првом плану, приказана је Ана како седи на великом кревету. На десном крају слике насликана је мала Богородица у колевци испод мајчиних ногу, а крај колевке је једна жена која седи и преде. Непосредно иза њих, у другом плану, иза ниског зида приказане су три жене како прилазе Ани, од којих је једна насликана с прекрштеним рукама, друга са посудом, а трећа са махалицом у руци. У позадини је, иза Анине постеље, једноставна архитектонска кулиса (сл. 7).

Иконографија сцене *Рођења Богородице* заснована је на апокрифном тексту, али и на античкој традицији¹⁰⁰ и

обичајима са византијског двора.¹⁰¹ У српском зидном сликарству XIII века илустрације тог догађаја, сачуване у Сопоћанима, Градцу и Ариљу, међусобно се веома разликују. Поређење градачке сцене са нешто старијом представом из сопоћанске цркве,¹⁰² као и млађом из ариљске,¹⁰³ показује примену сасвим другачијег иконо-

⁹³ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 75–78 (са другим примерима из византијске уметности).

⁹⁴ Живковић, *Каленић*, 16–17; Симић-Лазар, *Каленић*, 182–184.

⁹⁵ Г. Суботић, *Црква Светог Димитрија у Пећкој њаџијарији*, Београд 1964, IX, 15–18; Ђурић, Ђирковић, *Кораћ, Пећка Пајријарија*, 189, сл. 123.

⁹⁶ Б. Живковић, *Раваница. Цркви фреска*, Београд 1990, 46; Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo* (katalog), 23.

⁹⁷ Марковић, *Првобитни живопис*, 225, 235; Тодић, *Српско зидно сликарство*, 353.

⁹⁸ Габелић, *Манастир Конче*, 121–125, сл. 45, Т. XIX.

⁹⁹ Ђорђевић, *Сликарство XIV века*, 95; idem, *Зидно сликарство српске власнеле*, 132.

¹⁰⁰ При томе се обично мисли на мотив купања детета, који је у градачкој представи изостављен, cf. Babić, *Sur l'iconographie*, 170–172.

¹⁰¹ Мисли се на девојке које Ани доносе дарове. О томе детаљно: Babić, *op. cit.*, 172–175. О иконографији сцене: Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 89–121; Бабић, *Краљева црква*, 170–174; eadem, *Sur l'iconographie*, 169–175.

¹⁰² У Сопоћанима, иако је фреска делимично оштећена, приметно је једноставније решење композиције. На левој страни сцене приказана је породиља у постељи, испред ње је мала Богородица насликана како седи пружајући руке ка мајци, док су на десном крају сачувани доњи делови три фигуре, од којих једна носи дар у посуди са поклопцем; v. Живковић, *Сопоћани*, 30; Ђурић, *Сопоћани*, 153, сл. 114.

¹⁰³ На представи у Ариљу, на левој страни сцене приказана је Ана како се придиже уз помоћ девојке пружајући руку ка посуди са храном, док је на другом крају, уместо колевке, приказано купање мале Богородице, које је изостављено у Сопоћанима и Градцу; v. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 133, Таб. 17.

Сл. 11. Бела црква каранска, Благослов њри јереја
 Fig. 11. Karan, the Church of the Virgin (White Church). The Virgin Blessed by the Priests

графског модела у задужбини српске краљице Јелене. Градачка сцена је најсличнија примерима сачуваним у византијским споменицима с краја XIII века, али и једном, знатно млађем, српском. Наиме, одавно су у науци уочене сличности у композиционој схеми представа *Рођења Богородице* из Градца, охридске Перивлепте (сл. 8), припрате Каленића (сл. 9) и Митрополије у Мистри (сл. 10).¹⁰⁴ Приметан је веома сличан распоред учесника и њихов положај, као и изостанак мотива купања мале Богородице.¹⁰⁵ Идентичне ставове и покрете имају девојке крај Анине постелје. Оне, уз то, држе исте предмете у рукама. Разлике се уочавају једино у приказима архитектонских кулиса у позадини сцена.

Следећа композиција, последња на западном зиду, представља *Миловање Богородице*. То је догађај чији се литерарни извор не налази у Протојеванђељу Јаковљевом грчке и словенске редакције већ у оријенталним, сиријским и јерменским апокрифима који описују живот Богородице.¹⁰⁶ У српском средњовековном зидном сликарству, као и у византијској ликовној традицији, између *Рођења* и *Ваведена* могле су бити приказане три сцене: *Први кораци Богородичини*, *Миловање мале Марије* и *Благослов њри Јереја*, а редослед у њиховом приказивању, судећи по сачуваним примерима, најчешће је био различит од циклуса до циклуса. Протојеванђељски текст, после описа рођења мајке Божије, говори о првим Богородичиним корацима,¹⁰⁷ али су се веома често, као на пример у Градцу, охридској Перивлепти,¹⁰⁸ Краљевој цркви,¹⁰⁹ Старом Нагоричину¹¹⁰ и припрати Каленића¹¹¹ на представу *Рођења Марије* надовезивале сцене *Миловања* и *Благослова њри јереја*. Најстарија представа *Миловања Богородице* у српском зидном сликарству XIII века сачувана је у Сопоћанима, где је приказана после *Рођења*, а пре *Првих корака*.¹¹² У Богородичином циклусу из Дечана представа Маријиних првих седам корака

уметнута је између *Миловања Богородице* и *Благослова њри јереја*,¹¹³ док је у оном из пећке Одигитрије, *Миловање* насликано између *Рођења* и *Ваведена*.¹¹⁴ Ретки примери поштовања хронолошког редоследа у приказивању догађаја сачувани су у српском сликарству XIV века, у Богородичиној цркви у Кучевишту (*Први кораци* приказани су на јужном зиду олтара после *Рођења*, али су сцене *Благослова* и *Миловања* изостављене)¹¹⁵ и Матеичу

¹⁰⁴ На сличност Градца и Перивлепте указао је С. Радојчић [С. Радојчић, *Студије о уметности XIII века*, Глас САН 234, Одељење друштвених наука 7 (1959) 45, сл. 86–87], док је повезаност охридске и мистарске представе уочила Ж. Лафонтен-Дозоњ (Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 105). Идентичан иконографски модел представе *Рођења Богородице* у наведеним споменицима, осим Каленића, уочио је П. Миљковић-Пепек (*Делојо*, 103, сл. 36). На блискост охридске и каленићке представе указала је Д. Симић-Лазар (*Каленић*, 229). Сличну композициону структуру представа из Охрида, Мистре, Градца и Каленића уочава Ц. Грозданов (*Циклусој*, 58–59).

¹⁰⁵ Мотив купања детета, веома често приказиван у сцени *Рођења*, први пут се појавио у X веку, у Менологу Василија II; cf. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 92. О том мотиву cf., такође, Babić, *Sur l'iconographie*, 170–172.

¹⁰⁶ Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 124–125; Бабић, *Краљева црква*, 174.

¹⁰⁷ Novaković, *Апокрифно Протојеванђеље*, 64; Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 121.

¹⁰⁸ Миљковић-Пепек, *Делојо*, 103–105, сл. 34; Грозданов, *Циклусој*, 45.

¹⁰⁹ Бабић, *Краљева црква*, 174; Тодић, *Српско зидно сликарство*, 328.

¹¹⁰ Миљковић-Пепек, *Делојо*, 105 сл. 35; Тодић, *Старо Нагоричино*, 74; idem, *Српско зидно сликарство*, 321.

¹¹¹ Живковић, *Каленић*, 19–21; Симић-Лазар, *Каленић*, 217, 224.

¹¹² Живковић, *Сопоћани*, 30–31; Ђурић, *Сопоћани*, 153.

¹¹³ Поповић, *Програм живописа*, 91; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 364.

¹¹⁴ Ђурић, Ђирковић, *Кораћ*, *Пећка Пајтријаршија*, 148, сл. 89.

¹¹⁵ Ђорђевић, *Сликарство XIV века*, 95; idem, *Зидно сликарство српске властеле*, 133.

Сл. 12. Мистра, црква Светог Димитрија (Μητροπολιја), Благослов њри јереја (према М. Chatzidakis, Mystras. *The medieval city and the castle, Athens 2005*)

Fig. 12. Mistra, the Church of St. Demetrios (Metropolis). The Virgin Blessed by the Priests (after: M. Chatzidakis, Mystras. *The medieval city and the castle, Athens 2005*)

(после Рођења следе Први кораџи, Благослов њри јереја па Миловање Богородице).¹¹⁶ Дакле, место сцене Миловање Богородице из припрате Градца, иначе добро сачуване, у складу је са бројним примерима у којима се помнута представа надовезује на Рођење Богородице.

Изглед градачке представе уобичајен је за време у којем настаје. Испред раскошне архитектуре насликани су Јоаким и Ана како седе на полукружној клупи с високим наслоном (сл. 1). Главама се додирују, а стопалима ослањају на супеданеум. Исказивање родитељске радости миловањем детета приказаног на мајчином крилу, уобичајено у овој сцени, присутно је и у градачком примеру. Нежном призору присуствује слушкиња, која се судећи по ликовној традицији веома често приказује у оквиру сцене, мада постоје и примери где је она изостављена, као у Сопоћанима и Сушици.¹¹⁷ У Градцу је слушкиња, као и у охридској Перивлепти и Старом Нагоричину, представљена како стоји у десном углу, иза Јоакима и Ане.¹¹⁸ Позадину сцене, како је било уобичајено, испуњавају архитектонске кулисе. Нашој представи иконографски су најсличнији прикази из охридске Перивлепте и Каленића.¹¹⁹ Три композиције повезују слични ставови и покрети фигура, обогаћивање сцене представом девојке која присуствује догађају, као и положај мале Богородице, која седи на мајчином крилу док је Јоаким придржава испод пазуха (каленићка представа се разликује по томе што призору присуствују две слушкиње).¹²⁰

Богородичин циклус се у Градцу даље наставља на северном зиду припрате. Композиција која започиње на источној страни северозападног пиластра, а наставља се на западном делу северног зида, на основу сачуваних фрагмената може се поуздано идентификовати као Бла-

гослов њри јереја. Том сценом, описаном у Протојеванђељу Јаковљевом (VI, 2–3), илуструје се прослава Богородичиног првог рођендана.¹²¹ У зидном сликарству црква православног света, судећи по познатим примерима, као саставни део циклуса приказује се од XI века, а најстарија сцена је изгледа она која је фрагментарно сачувана у манастиру Дафни.¹²² У српском живопису, та композиција се први пут јавља у саставу развијеног Богородичиног циклуса управо у Градцу.¹²³ Иако је у протојеван-

¹¹⁶ Димитрова, *Манастир Мајтејче*, 100–101.

¹¹⁷ Cf. Живковић, *Сопоћани*, 30; Babić, *Les fresques de Sušica*, црт. 2.

¹¹⁸ Cf. Миљковић-Пепек, *Делото*, сл. 34 и 35.

¹¹⁹ Сцена из Градца разликује се од представа тог догађаја у српском сликарству. Са појединим примерима (из Краљеве цркве и Нагоричина) разлике нису велике, али има и знатних одступања. У Сопоћанима је, примера ради, Јоаким приказан како стоји испред Ане (Живковић, *Сопоћани*, 30), а у Карану мала Марија није приказана, како је било уобичајено, на Анином крилу, већ на Јоакимовом (cf. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 126; Кашанин, *Бела црква Каранска*, 181, сл. 30).

¹²⁰ Cf. Живковић, *Каленић*, 20; Симић-Лазар, *Каленић*, 224. Веома ретко се две девојке уводе у сцену. Осим у Каленићу, насликане су и у Дечанима; cf. Поповић, *Програм живописа*, 91; Годић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 364.

¹²¹ У протојеванђељу изричито се помињу свештеници, старци и народ које Јоаким позива на прославу, а у српском преводу књижевници; cf. Novaković, *Apokrifno Protojevanđelje*, 64.

¹²² E. Diez, O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lucas & Daphni*, Cambridge 1931, 75, fig. 107; Lafontaine-Dosogne, *The Cycle of the Life*, 178, fig. 16; eadem, *Iconographie*, I, 1992, 129.

¹²³ После Градца, помнута сцена је насликана у Сушици, Краљевој цркви, Старом Нагоричину, Грачаници, Хиландару, Белој цркви каранској, Дечанима, Матеичу и Каленићу (за литературу о наведеним црквама cf. supra). Постојање те композиције препознато је у северном

Сл. 13. Градац, северни зид њрипраће, Ваведење Богородице
 Fig. 13. Gradac, the north wall of the narthex. The Presentation of the Virgin in the Temple

Ђељском тексту прослава Богородичиног првог рођења описана након што је Богородица начинила првих седам корака, редослед у приказивању тих догађаја веома често је био другачији.¹²⁴ Место сцене у градачком циклусу може се сматрати уобичајеним, пошто бројни примери, како је поменуто, показују *Благослов њри јерараха* после композиције *Миловање Богородице*, а пре *Богородичиних њрвих корака*.¹²⁵

Иако је композиција из приправе Градца прилично оштећена, иконографско решење сагледљиво је готово у целини (сл. 2). Текстурални предложак, Протојеванђеље Јаковљево, говори да су оба родитеља присуствовала догађају, па се Јоаким и Ана најчешће заједно приказују.¹²⁶ Сходно томе, на јужној страни северозападног пиластра градачке приправе могли бисмо очекивати представу Ане. Услед великог оштећења фреске на том месту не може се утврдити да ли је и на градачкој представи *Благослова њри јереја*, слично многим примерима, иза Јоакима била приказана Ана. На источној страни северозападног пиластра насликан је Јоаким, а испред њега, на крајњем западном делу северног зида, приказана је мала Богородица како корача према столу за којим седе свештеници. Тај део сцене, будући да је мала Марија најчешће приказивана у Јоакимовом наручју, нема сродности у оновременој уметности, већ се може сматрати за иконографску занимљивост, до сада уочену једино на представи из Беле цркве каранске (сл. 11).¹²⁷

Нешто боље је сачуван источни део композиције. Тројица јеврејских свештеника приказани су како седе за полукружним столом на коме су здела, нож и комадић хране.¹²⁸ Судаћи по видљивом положају руку, јереји су десницом благосиљали малу Богородицу, а леву руку је

крајњи десни свештеник пружио ка здели. Позадину сцене, како је било уобичајено, испуњавале су архитектонске кулисе, чији се веома оштећени фрагменти виде у горњем левом углу композиције. Проучавајући иконографију сцене *Благослов њри јереја* у византијском сликарству, Ж. Лафонтен-Дозоњ је запазила да су фигуре свештеника, предмети на столу, а пре свега комадићи хлеба, приказани на сличан начин у охридској и мистарској цркви.¹²⁹ Поменути примерима могу се прикључи-

параклису Жиче; cf. Петковић, *Жича (IV)*, 77; idem, *Преглед црквених сјоменика*, 122; Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 170.

¹²⁴ Novaković, *Апокрифно Протојеванђеље*, 64; Миљковић-Пепек, *Делото*, 104–105. Хронолошки редослед у приказивању сцена примењен је у Дечанима. После *Миловања Богородице* приказана је сцена *Богородичини њрви кораки*, а затим *Благослов њри јереја*. О распореду сцена у дечанском циклусу v. Поповић, *Програм живописа*, 91; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 364.

¹²⁵ Такав редослед у приказивању сцена присутан је у охридској Богородици Перивлепти и Каленићу, док су у Краљевој цркви у Студеници и Старом Нагоричину *Богородичини њрви кораки* изостављени; Миљковић-Пепек, *Делото*, 104–105, сл. 34 и 35; Бабић, *Краљева црква*, 174; Тодић, *Старо Нагоричино*, 74; Живковић, *Каленић*, 20–22; Симић-Лазар, *Каленић*, 224–225.

¹²⁶ О иконографији сцене v. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 128–133.

¹²⁷ Кашанин, *Бела црква Каранска*, 182, сл. 32; Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, 132.

¹²⁸ Нож се види и на минијатури из Хомилија Јакова Кокино-вафског (Lafontaine-Dosogne, *The Cycle of the Life*, 178; eadem, *Iconographie*, I, 1992, 129, fig. 75) и на фресци из Митрополије у Мистри (cf. Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, fig. 73).

¹²⁹ Cf. Миљковић-Пепек, *Делото*, сл. 34; Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, 131, fig. 73.

ти и две представе из српских цркава. Наиме, на представама *Благослова њри јереја* у Градцу и Каленићу свештеници су на сличан начин распоређени око стола полукружног облика.¹³⁰ Сличан је и њихов положај руку.¹³¹ Уопште узев, поређење представе из приправе Градца са млађим и нешто сложенијим приказима догађаја *Благослова њри јереја* у византијском сликарству,¹³² упућује на закључак да су сликари Градца користили узор сличан оном који су користили и сликари охридске Богородице Перивлепте, Митрополије у Мистри (сл. 12), Каленића, а чини се и Светих апостола у Солуну.

На *Благослов њри јереја* надовезује се обично представа *Богородичиних њрвих корака*. Иако апокрифни текст (Протојеванђеље, VI, 1) не описује догађаје тим редом, поменути редослед две представе уочава се у оквиру циклуса из охридске Богородице Перивлепте и Каленића. У српском зидном сликарству XIII века сцена *Богородичиних њрвих корака* приказана је најпре на западном зиду проскомидије Сопоћана,¹³³ а затим на средини северног зида приправе Градца, у зони испод бифоре. Градачку представу, данас веома оштећену, идентификовао је Ц. Грозданов на основу цртежа Б. Живковића.¹³⁴ Судећи по сачуваним фрагментима живописа на северном зиду, као и деловима сцене забележеним на цртежу, може се закључити да је на десном делу композиције била приказана Ана (сл. 2). Она седи на клупи ослањајући ноге на супеданеум, а испред ње је била мала Богородица, од чије фигуре је сачуван фрагмент одеће. Будући да ни на фресци ни на поменутом цртежу, нису видљиви елементи који би могли да укажу на присуство још неких детаља, нпр. Јоаким, који понекад присуствује догађају¹³⁵, или слушкиња, која често придржава малу Марију,¹³⁶ отежана је иконографска анализа и сагледавање евентуалних специфичности у илустрацији догађаја. Имајући у виду расположиву површину између две крајње композиције на северном зиду, можемо претпоставити да представа из Градца није садржала фигуру Јоакима. На месту где се он обично слика у оквиру сцене *Богородичини њрви кораци*, у градачкој представи су насликане девојке из *Ваведења*. Међутим, у сцену је могла бити укључена фигура слушкиње, за коју је било места на левој страни композиције. Такво решење било би блиско илустрацијама истог догађаја из охридске Перивлепте и Каленића.

До представе *Богородичини њрви кораци*, такође на северном зиду приправе, али на његовом источном делу, приказано је *Ваведење Богородице* (сл. 13). То је догађај који, по апокрифном тексту, представља увођење мале Марије у јерусалимски Храм (Протојеванђеље, VII, 1–3; VIII, 1).¹³⁷ Судећи по сачуваним примерима, место сцене у оквиру градачког циклуса може се сматрати уобичајеним.¹³⁸ На веома оштећеној композицији распознају се Јоаким и Ана, окренути једно другоме, као и мала Марија. Подигнутих руку, она прилази првосвештенику, који је дочекује испред жртвеника наткриљеног киворијем (сл. 2). На сачуваној фресци уочавају се доњи делови две женске фигуре приказане иза Јоакима и пар свећа у позадини испред архитектонских кулиса. Судећи по тим остацима, може се закључити да су на оштећеном делу композиције биле представљене јерусалимске девојке са свећама у рукама. У позадини се виде архитектонске кулисе, а на западној страни североисточног пиластара сликом се алудира на боравак мале Богородице у храму.

Иако се унутар Богородичиних циклуса сачуваних у Градцу и охридској Богородици Перивлепти појављује

велики број сродних сцена, занимљиво је, међутим, да се илустрације догађаја *Ваведења* у њима, међусобно разликују по редоследу приказаних фигура у поворци.¹³⁹ Исто тако, разлике се виде и између поменуте представе из Градца и одговарајућих композиција у већини српских споменика.¹⁴⁰ Наиме, иконографија сцене *Ваведења Богородице* у градачкој цркви типична је за представе тог догађаја у византијској уметности настале пре друге половине XIII века,¹⁴¹ мада показује аналогije и са хронолошки блиским примерима (Митрополија у Мистри,¹⁴² Света Софија у Трапезунту¹⁴³), као и са неким који су млађи (Богородичина црква у Доњој Каменици,¹⁴⁴ Богородица Перивлепта у Мистри¹⁴⁵). *Ваведење Богородице* из Градца представља најстарији познати српски пример иконографског типа код којег су Јоаким и Ана у пратњи Богородице добили средишње место у композицији.¹⁴⁶ Такво решење биће примењено нешто касније на ариљској представи *Ваведења*,¹⁴⁷ али и на два знатно познија српска примера из Каленића, из наоса и приправе.¹⁴⁸ Они, такође, приказују Јоакима и Ану као непосредне пратиоце мале Марије. Остали елементи композиције уобичаје-

¹³⁰ Сто је углавном квадратан, као у цариградској Хори, где се примећује другачији распоред фигура јереја за столом, cf. Underwood, *The Kariye Djami*, 2, fig. 89; Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 132.

¹³¹ Cf. Живковић, *Каленић*, 21; Симић-Лазар, *Каленић*, 224. Иако се у Каленићу предмети на трпези нису сачували, може се претпоставити да је сличност постојала и у начину на који је сто био постављен.

¹³² Нпр., представа из Богородице Перивлепте у Мистри; v. cf. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, fig. 76.

¹³³ Живковић, *Сопоћани*, 31; Ђурић, *Сопоћани*, 153.

¹³⁴ Грозданов, *Циклусои*, 50.

¹³⁵ На пример у Дечанима, cf. Поповић, *Програм живописа*, 91.

¹³⁶ Тај детаљ је сачуван на представи у Сопоћанима (Живковић, *Сопоћани*, 31), охридској Богородици Перивлепти (Миљковић-Пепек, *Делојто*, сл. 34), Дечанима (Поповић, *Програм живописа*, 91) и Каленићу, с том разликом што девојка не придржава Богородицу већ је само пружила руку ка њој (Живковић, *Каленић*, 22; Симић-Лазар, *Каленић*, 224). Веома репрезентативан је свакако пример из цариградске Хоре (cf. Underwood, *The Kariye Djami*, 2, fig. 88).

¹³⁷ Novaković, *Apokrifno Protojevanđelje*, 64.

¹³⁸ V. део текста о сцени *Рођења Богородице* са примерима и литературом. Сцена *Ваведења* посебно је истакнута у програму живописа цркве Светог Ђорђа у Полошком [В. Ј. Ђурић, *Полошко. Хиландарски мейтох и Драгушинова гробница*, Зборник Народног музеја VIII (1975) 330], Светог Никите код Скопља (Марковић, *Манастир Светиог Никите*, 165–166) и Богородичине цркве на Вражјем камену (Ракоција, *Црква Свете Богородице*, 88, 98, fig. 19).

¹³⁹ У охридској цркви младе Богородичине пратиље добијају средишње место у композицији, cf. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 154, fig. 22; Grozdanov, *Sur la composition*, 56 (Fig. 2), 57 (sch. 2).

¹⁴⁰ Cf., нпр., представе у Краљевој цркви у Студеници, Грачаници, Белој цркви каранској, Светом Димитрију у Пећи, Дечанима, Матенчу итд.

¹⁴¹ О иконографији сцене детаљно пише Ц. Грозданов, v. Grozdanov, *Sur la composition*, 55–63 (с примерима).

¹⁴² G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, pl. 74; Грозданов, *Воведението на Богородица во Византијскиот живопис*, 71; Velmans, *L'image Byzantine ou la transfiguration du reel*, fig. 22.

¹⁴³ Talbot-Rice, Winfield, *The church of Hagia-Sophia*, 99–100, fig. 65.

¹⁴⁴ Живковић, *Доња Каменица*, V, 8.

¹⁴⁵ Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 158, fig. 92.

¹⁴⁶ На градачкој представи, као и на многим композицијама *Ваведења*, веома истакнуто место добила је Ана. Приказана је испред Јоакима и девојака, те, заправо, она приводи Богородицу. О томе v. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиог Ахилија*, 134, nap. 978 (са наведеним примерима).

¹⁴⁷ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиог Ахилија*, 133–134, Таб. 18.

¹⁴⁸ Живковић, *Каленић*, 17, 19; Симић-Лазар, *Каленић*, 183–184, 225.

но су решени, укључујући гестове и ставове Богородице, њених родитеља и првосвештеника.

Четири завршне сцене Богородичиног циклуса у Градцу насликане су на источном зиду припрате. Три од њих су избледеле, а једна је потпуно уништена. Сачувани су, међутим, карактеристични фрагменти који допуштају поуздано препознавање насликаних композиција. Реч је о *Захаријиној молитви пред њалицама*, *Зарукама Богородичиним*, *Прекорима Јосифовим* и, вероватно, *Благовестиима на бунару*. Избором поменутих сцена није се одступило од решења примењених у другим црквама. Све четири композиције су у истом следу приказане и у охридској Богородици Перивлепти,¹⁴⁹ Старом Нагоричину,¹⁵⁰ Хиландару,¹⁵¹ Матеичу¹⁵² и Каленићу.¹⁵³

Судећи по сачуваним фрагментима, прва композиција на источном зиду градачке припрате представљала је *Захаријину молитву пред њалицама*. Догађај је описан у апокрифном тексту (Протојеванђеље, IX, 1–2).¹⁵⁴ Сада се од читаве сцене виде само палице просаца положене на олтар над којим је велики циборијум и фигура мале Марије, која се налази на јужној страни североисточног пиластра. Управо ти детаљи допуштају поуздану идентификацију представе. Врло је вероватно да је на изгубљеној површини, на десној страни сцене, био насликан Захарија како се моли и клечи испред затвореног олтара. Сходно томе, општа композициона схема, за разлику од примера из охридске задужбине Прогонa Сгура и Старог Нагоричина, била би слична представи истог догађаја из припрате Каленића, где је првосвештеник такође насликан на десном делу сцене.¹⁵⁵ Ипак, о свим иконографским елементима не могу се донети поуздани закључци због великог оштећења фреске.¹⁵⁶

Следећа сцена циклуса добрим је делом уништена, али се у остацима фреске који су сачувани на површини између северне аркаде и портала могу препознати *Заруке Богородичине*. Та сцена илуструје предају Богородице Јосифу, односно Маријину удају, догађај описан у апокрифном тексту (Протојеванђеље, IX, 3).¹⁵⁷ На градачкој представи уочавају се контуре првосвештеника с малом Маријом на левој, а Јосифа и групе одбијених просаца на десној страни композиције. Иако је сцена веома избледела, може се претпоставити да је Захарија, у складу с иконографском традицијом, у руци држао расцветалу палицу, коју је пружао Јосифу.¹⁵⁸ Ипак, велика оштећења не дозвољавају детаљнија иконографска разматрања.

Следећа, претпоследња композиција циклуса налазила се на површини источног зида, између портала и јужне аркаде. Она није сачувана, али је морала бити, као и претходна, вешто прилагођена датој површини зида. Чињеница да су у Богородичиним циклусима између композиција *Захарија предаје Марију Јосифу* и *Јосиф прекорева Марију* обично представљане *Благовести на бунару* упућује на претпоставку да је управо та сцена могла да буде приказана на поменутом делу источног зида градачке припрате.¹⁵⁹ За могућу реконструкцију сцене нема основа будући да њен изглед није забележен ни на старим фотографијама.

Последња сцена Богородичиног циклуса насликаног у припрати Градца јесте композиција *Прекори Јосифови*.¹⁶⁰ Догађај илустрован том сценом описан је у апокрифном тексту (Протојеванђеље XIII, 1–3).¹⁶¹ Композиција је приказана тачно изнад десне половине јужне аркаде источног зида припрате, а препознаје се по карактеристичном положају подигнутих руку Богородице, наслика-

не на јужној страни сцене. Осим тога, још један детаљ важан за идентификацију представе видљив је на северној страни сцене. Наиме, у лику који се назире испред Богородице, препознаје се Јосиф са штапом на који се ослања. На основу наведеног може се закључити да је градачка сцена сачувала уобичајено иконографско решење, примењено касније у више цркава, на пример у охридској Богородици Перивлепти или Каленићу.¹⁶² Понегде, међутим, као на представи из Грачанице, поред главних протагониста, догађају присуствују и три девојке.¹⁶³

У тешко оштећеном живопису испод великих лукова преломљеног облика од штука крај портала који води из градачке припрате у наос, поједини истраживачи препознали су Благовести,¹⁶⁴ а потом је изнето мишљење да оне чине део Богородичиног циклуса.¹⁶⁵ Сачувани фрагменти не садрже никакве поуздане показатеље да су Благовести биле насликане испод аркада. Осим тога, на опрез наводи и чињеница да поменута композиција није обавезно улазила у састав циклуса детињства Богородице. Заправо, у монументалном сликарству Благовести су веома ретко приказане као део Богородичиног циклуса, а такви примери сачувани су у Светој Софији у Кијеву,¹⁶⁶ Сопоћанима¹⁶⁷ и Светом Николи Дабарском.¹⁶⁸

* * *

¹⁴⁹ Грозданов, *Циклусој*, 45.

¹⁵⁰ Миљковић-Пепек, *Делојо*, сл. 35; Тодић, *Сџаро Нагоричино*, 74; idem, *Српско зидно сликарство*, 321.

¹⁵¹ Марковић, *Првобитни живопис*, 225; Тодић, *Српско зидно сликарство*, 353.

¹⁵² Димитрова, *Манасџир Маџејче*, 103–104.

¹⁵³ Живковић, *Каленић*, 19–21; Симић-Лазар, *Каленић*, 225.

¹⁵⁴ Novaković, *Апокрифно Протојеванђеље*, 65.

¹⁵⁵ Cf. Миљковић-Пепек, *Делојо*, сл. 34 и 35; Живковић, *Каленић*, 19; Симић-Лазар, *Каленић*, 225. За разлику од представа из охридске Богородице Перивлепте, Дечана и Каленића, у којима је првосвештеник насликан како се моли испред затвореног олтара, у Нагоричину је он представљен непосредно до олтара (Миљковић-Пепек, *Делојо*, 107, сл. 35).

¹⁵⁶ О иконографији сцене у византијском зидном сликарству v. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, I, 1992, 167–179.

¹⁵⁷ Novaković, *Апокрифно Протојеванђеље*, 65.

¹⁵⁸ О иконографији сцене v. Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, 167–179.

¹⁵⁹ У оквиру циклуса сцена је, осим у охридској Богородици Перивлепти, приказана у Сушици, Старом Нагоричину, Хиландару, Дечанима, Матеичу и Каленићу; v. Грозданов, *Циклусој*, 45; Babić, *Les fresques de Sušica*, fig. 3; Тодић, *Сџаро Нагоричино*, 74; idem, *Српско сликарство*, 305, 321, 353; Димитрова, *Манасџир Маџејче*, 104; Поповић, *Програм живописа*, 92; Живковић, *Каленић*, 20; Симић-Лазар, *Каленић*, 225, сл. XXXV.

¹⁶⁰ Обично се, као последња сцена у циклусу, приказује композиција *Богородица њије воду избличена*. Она је, међутим, у Градцу изостављена, вероватно услед недостатка простора.

¹⁶¹ Novaković, *Апокрифно Протојеванђеље*, 66.

¹⁶² И у Сушици, Грачаници, Богородичиној цркви у Кучевишту и Белој цркви каранској Јосиф је ослоњен на штап, док у Старом Нагоричину и Матеичу он обема рукама прекорева Богородицу. Cf. Миљковић-Пепек, *Делојо*, 108, сл. 34, 35; Тодић, *Грачаница*, 115; Живковић, *Грачаница*, VII; Ђорђевић, *Сликарство XIV века*, 95, сл. 21; Кашанин, *Бела црква Каранска*, 182, сл. 33; Димитрова, *Манасџир Маџејче*, 104; Живковић, *Каленић*, 21; Симић-Лазар, *Каленић*, 225.

¹⁶³ Тодић, *Грачаница*, 115; Живковић, *Грачаница*, VII.

¹⁶⁴ Кандић, *Манасџир Градац*, 41; eadem, *Градац. Историја и архитектура манасџира*, 72–73, 118.

¹⁶⁵ Грозданов, *Циклусој*, 50.

¹⁶⁶ V. Lazarev, *Old Russian murals and mosaics from the XI to the XVI century*, London 1966, 232; Логвин, *София Киевская*, 46, fig. 165, 166.

¹⁶⁷ Cf. Живковић, *Сопоћани*, 30.

¹⁶⁸ Cf. Пејић, *Живопис у ђаконикону*, 35, sl. 1, 2; eadem, *Манасџир Свети Никола Дабарски*, 89.

Циклус Богородичиног житија приказан на зидовима припрате Градца, данас прилично оштећен, представља најстарији сачуван опширан циклус у византијској уметности друге половине XIII века. Разматрање избора и распореда сцена, као и подробније истраживање иконографских карактеристика градачког циклуса, показује његову сродност и повезаност са решењима сачуваним у значајним византијским споменицима зидног сликарства тога доба. Посебно је занимљив Богородичин циклус из цркве Богородице Перивлепте у Охриду, чији је распоред епизода веома сличан ономе у Градцу. Између два циклуса, наравно, постоје и разлике. Композиције *Богородица њије воду избличчења* и *Јосифов сан*, које су приказане у охридској цркви, у задужбини краљице Јелене нису насликане, вероватно услед недостатка простора. Осим блиског система распоређивања композиција, охридски циклус, развијен такође у виду фриза, сличан је градачком и по броју сцена. У задужбини Прогона Сгура циклус је садржао шеснаест,¹⁶⁹ док је у Градцу било насликано вероватно четрнаест сцена.

Будући најопширнији међу српским циклусима XIII века, градачки је садржао сцене које су први пут, колико се данас зна, насликане у оквиру илустрованих Богородичиних житија. Осим тога, од српских примера тога времена разликује се и по месту на коме је приказан. Знатно касније, на истом месту, односно у припрати, циклус сцена из живота Мајке Божије биће насликан у Ваганешу и Каленићу.

Попут бројних других византијских циклуса посвећених Богородичином животу, и градачки циклус има као основни литерарни извор Протојеванђеље Јаковљево, грчки апокриф из VI века.¹⁷⁰ Постоје, међутим, и сцене засноване на оријенталним, сиријским и јерменским апокрифима,¹⁷¹ као и оне у којима поједини елементи представљају позајмице из антике. Представе градачког циклуса не обилују детаљима. То су уравнотежене композиције са вешто распоређеним грађевинама у позадини, без пратећих епизода и споредних учесника. У науци је већ одавно примећено да сликана архитектура на западном зиду припрате Градца ствара посебан амбијент за сваку епизоду и да се повезује ниским зидом стварајући утисак непрекинутог тока казивања догађаја.¹⁷² Судећи по сачуваним фрагментима живописа, и на представама које су насликане на преосталим зидовима припрате архитектонски облици повезани у непрекинуту траку творили су континуалну композицију. Одвајање епизода и истицање главних учесника остварено је сликаном архитектуром која представља важан елемент у организовању структуре слике. Архитектонске кулисе не само да означавају место догађаја, већ имају и важну улогу у продубљивању простора. У неким сценама, нпр. у *Сусрећу*

Јоакима и Ане и *Миловању Богородице*, постигнута је просторна веза између фигура и насликане архитектуре. Композиције градачког Богородичиног циклуса, веома значајне за разумевање даљег развоја архитектонске структуре простора, најављују нова решења, која ће преовладати у византијској уметности почетком XIV века.

Иконографија сачуваних сцена у оквиру илустрованог Богородичиног житија у припрати Градца не одликује се значајним особеностима. Неке сцене, рецимо *Ваведење*, ослањају се на знатно старија решења, а неке поседују занимљиве и не тако честе иконографске детаље (*Одбијање дарова*, *Благослов њри јереја*).

Ипак, највећи број сачуваних сцена градачког циклуса показује иконографске сродности са византијским примерима с краја XIII века. Међу њима су свакако најважнији они из Митрополије у Мистри и Богородице Перивлепте у Охриду. По времену настанка најближа градачком живопису, црква Светог Димитрија (Митрополија) у Мистри сачувала је сажет Богородичин циклус у јужном броду. Изузмемо ли почетну сцену, неке представе (*Благослов њри јереја* и *Ваведење*) имају веома слична, а неке (*Благослови Ани* и *Рођење Богородице*) готово подударна иконографска решења. Поменуте композиције, с изузетком *Ваведења*, показују аналогije и са одговарајућим представама из нешто млађег охридског споменика. Сличности међу циклусима не могу бити до краја проучене, јер су неке сцене у Градцу пропале. Иконографске паралеле постоје и са споменицима XIV и XV века. Наиме, представе *Благослови Ани* и *Благослов њри јереја* из солунских Светих апостола и неколико сцена из припрате Каленића, *Рођење* и *Миловање Богородице*, *Благослов њри јереја*, *Ваведење*, *Захаријина молићва њред њалицама њросаца* и *Прекори Јосифови*, сродне су градачким, као и одговарајућим композицијама из Митрополије у Мистри и Богородице Перивлепте у Охриду.

У целини посматрано, иконографска подударност великог броја сцена Богородичиног циклуса из Градца са одговарајућим представама из Митрополије у Мистри, охридске Богородице Перивлепте и Каленића указује, без сумње, на коришћење истих предложака. О томе најречитије говори представа *Рођења Богородице*, која има идентичну композициону структуру у сва четири споменика. По свему судећи, велики утицај неког престоничког узора довео је до настанка веома сличних, готово подударних решења у византијским, па и у српским црквама.

¹⁶⁹ Грозданов, *Циклусои*, 45.

¹⁷⁰ Српски превод тог апокрифа објавио је, на основу једног рукописа из XV века, Стојан Новаковић (Novaković, *Apokrifno Protojevanđelje*, 61–71).

¹⁷¹ Као у случају представе *Миловање Богородице*.

¹⁷² Стојаковић, *Архитектонски њпростор*, 120, 193.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — REFERENCE LIST

- G. Babić, *Les fresques de Sušica en Macédoine et l'iconographie originale de leurs images de la vie de la Vierge*, Cahiers Archéologiques XII (1962) 315, 317.
- G. Babić, *Sur l'iconographie de la composition "Nativité de la Vierge" dans la peinture Byzantine*, ZRVI 7 (1961) 169.
- Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 170–179 (G. Babić, *Kraljeva crkva u Studenici*, Beograd 1987, 170–179).
- Ђ. Бошковић, С. Ненадовић, *Градац*, Београд 1951, 6 (Dj. Bošković, S. Nenadović, *Gradac*, Beograd 1951, 6).
- E. Diez, O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lucas & Daphni*, Cambridge 1931, 75.
- Е. Димитрова, *Манастир Маџејче*, Скопје 2002, 97–105 (E. Dimitrova, *Manastir Matejče*, Skopje 2002, 97–105).
- S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris 1970, 42.
- C. L. Dumitrescu, *Anciennes et nouvelles hypothèses sur un monument roumain du XIV siècle: L'église Saint-Nicolas-Domnesc de Curtea de Arges*, Revue Roumaine d'Histoire de l'art 16 (1979) 46.
- И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина*, Београд 1994, 133 (I. M. Djordjević, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd 1994, 133).
- И. М. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевишту*, ЗЛУ 17 (1981) 94–96 [И. М. Djordjević, *Slikarstvo XIV veka u crkvi sv. Spasa u selu Kučevištu*, ZLU 17 (1981) 94–96].
- В. Ј. Ђурић, *Полошко. Хиландарски мейхох и Драгушинова гробница*, Зборник Народног музеја VIII (1975) 330 [V. J. Djurić, *Pološko. Hilendarski metoh i Dragušinova grobnica*, Zbornik Narodnog muzeja VIII (1975) 330].
- В. Ј. Ђурић, *Сојоћани*, Београд 1991, 153 (V. J. Djurić, *Soročani*, Beograd 1991, 153).
- В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 42, 198 (V. J. Djurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974, 42, 198).
- В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка Патријаршија*, Београд 1990, 189 (V. J. Djurić, S. Ćirković, V. Korać, *Pecka Patrijaršija*, Beograd 1990, 189).
- С. Габелић, *Манастир Конче*, Београд 2008, 121–124 (S. Gabelić, *Manastir Konče*, Beograd 2008, 121–124).
- Ц. Грозданов, *Циклусот на живојотот на Богородица во цркви на свети Климент во Охрид (прв дел)*, Прилози МАНУ XXVI 2 (1995) 41–59 [C. Grozdanov, *Ciklusot na životot na Bogorodica vo crkvata sveti Kliment vo Ohrid (prv del)*, Prilozi MANU XXVI 2 (1995) 41–59].
- Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 113–115 (C. Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Beograd 1980, 113–115).
- C. Grozdanov, *Sur la composition de la presentation de la Vierge au temple dans la peinture byzantine à la fin du XIII et vers 1300*, Zograf 26 (1997) 55–63.
- Ц. Грозданов, *Воведението на Богородица во Византијскиот живојот на крајот од XIII век и околу 1300 година*, in: idem, *Живојотот на охридската архиепископија, сџуди*, Скопје 2007, 63–82 (C. Grozdanov, *Vovedenieto na Bogorodica vo Vizantiskiot živopis na krajot od XIII vek i okolu 1300 godina*, in: idem, *Živopisot na ohridskata arhiepiskopija, studii*, Skopje 2007, 63–82).
- О. Кандић, *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005, 65 (O. Kandić, *Gradac. Istorija i arhitektura manastira*, Beograd 2005, 65).
- О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 41 (O. M. Kandić, *Manastir Gradac*, Beograd 1982) 41.
- О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 2008, 42 (O. Kandić, *Manastir Gradac*, Beograd 2008, 42).
- М. Кашанин, *Бела црква Каранска*, Београд 1928, 178–182 (M. Kašanin, *Bela crkva Karanska*, Beograd 1928, 178–182).
- М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича — историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969, 170 (M. Kašanin, Ђ. Bošković, P. Mijović, *Žiča — istorija, arhitektura, slikarstvo*, Beograd 1969, 170).
- Б. Кнежевић, *Црква светиог Петра у Преспи*, ЗЛУМС 2 (1966) 250 [B. Knežević, *Crkva svetog Petra u Prespi*, ZLUMS 2 (1966) 250].
- Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, ЗЛУМС 4 (1968) 149–150 [B. Knežević, *Crkva u selu Ramaći*, ZLUMS 4 (1968) 149–150].
- J. Lafontaine-Dosogne, *Les cycles de la Vierge dans l'église de Dečani: Enfance, Dormition et Akathiste*, in: *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka*, Beograd 1989, 308.
- J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1964, 45.
- J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1992², 45, 60b, 87, 105 n. 3, 126 n. 3, 131 n. 1, 153 n. 4, 207.
- J. Lafontaine-Dosogne, *Iconography of the Cycle of the Life of the Virgin*, in: *The Kariye Djami*, 4, Princeton 1975, 167.
- В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1986, 138 (V. N. Lazarev, *Istorija vizantijskoj živopisi*, Moskva 1986, 138).
- V. Lazarev, *Old Russian murals and mosaics from the XI to the XVI century*, London 1966, 232.
- P. Lazarides, *The monastery of Daphni*, Athens 1977.
- Г. Н. Логвин, *София Киевская*, Киев 1971, 153–154 (G. N. Logvin, *Sofija Kievskaja*, Kiev 1971, 153–154).
- М. Марковић, *Манастир Светиог Никите код Скопља — историја и живојот*, Београд 2004 (непубликована докторска дисертација), 165–166 [M. Marković, *Manastir Svetog Nikite kod Skoplja — istorija i živopis*, Beograd 2004 (nepublikovana doktorska disertacija), 165–166].
- М. Марковић, *Првобитни живојот главне манастирске цркве*, in: *Манастир Хиландар*, Београд 1998, 225 (M. Marković, *Prvobitni živopis glavne manastirske crkve*, in: *Manastir Hilandar*, Beograd 1998, 225).
- В. Милановић, *Свети песници у низу светих монаха из доњег појаса фресака Спасове цркве у Жичи*, in: *Манастир Жича*, Краљево 2000, 175 (V. Milanović, *Sveti pesnici u nizu svetih monaha iz donjeg pojasa fresaka Spasove crkve u Žiči*, in: *Manastir Žiča*, Kraljevo 2000, 175).
- G. Millet, A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, II, Paris 1957, pl. 60/1–3, 61/1–4.
- П. Миљковић-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967, 103–104, 106 (P. Miljković-Peprek, *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij*, Skopje 1967, 103–104, 106).
- S. Novaković, *Apokrifno Protojevanđelje Jakovljevo*, Starine JAZU X (1878) 63.
- С. Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009, 75–76, 88–89 (S. Pejić, *Manastir Sveti Nikola Dabarski*, Beograd 2009, 75–76, 88–89).
- С. Пејић, *Живојот у ђаконикону цркве Св. Николе Дабарског*, Саопштења 37–38 (2006) 34–39, 44–45 [S. Pejić, *Živopis u djakonikonu crkve Sv. Nikole Dabarskog*, Saopštenja 37–38 (2006) 34–39, 44–45].
- В. Р. Петковић, *Манастир Велуће — историја и живојот*, Старинар III–IV (1952–1953), 56–57 [V. R. Petković, *Manastir Veluće — istorija i živopis*, Starinar III–IV (1952–1953), 56–57].
- V. R. Petković, *La peinture serbe serbe du Moyen âge*, Beograd 1930–1934, I, 29a; II, 16.
- В. Р. Петковић, *Преглед црквених сџоменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 73 (V. R. Petković, *Pregled crkvenih sptomenika kroz povesniju srpskog naroda*, Beograd 1950, 73).
- В. Р. Петковић, *Жича (I–II)*, Старинар I (1906) 172; [V. R. Petković, *Žiča (I–II)*, Starinar I (1906) 172].
- В. Р. Петковић, *Жича (IV)*, Старинар IV (1909) 77 [V. R. Petković, *Žiča (IV)*, Starinar IV (1909) 77].
- Б. В. Поповић, *Програм живојота у олтарском простору*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и сџудије*, Београд 1995, 90–93 (B. V. Popović, *Program živopisa u oltarskom prostoru*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, Beograd 1995, 90–93).
- С. Радојчић, *Сџаро српско сликарство*, Београд 1966, 71 (S. Radojčić, *Staro srpsko slikarstvo*, Beograd 1966, 71).
- С. Радојчић, *Сџудије о уметности XIII века*, Глас САН 234, Одељење друштвених наука 7 (1959) 45 [S. Radojčić, *Studije o umetnosti XIII veka*, Glas SAN 234, Odeljenje društvenih nauka 7 (1959) 45].
- М. Ракоција, *Црква Свете Богородице на Вражјем Камени*, Саопштења 19 (1987) 88, 98 [M. Rakocija, *Crkva Svete Bogorodice na Vražjem Kamenu*, Saopštenja 19 (1987) 88, 98].
- Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликарство, историја*, Крагујевац 2000, 224–227 (D. Simić-Lazar, *Kalenić. Slikarstvo, istorija*, Kragujevac 2000, 224–227).
- T. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Beograd 2007 (nepublikovana doktorska disertacija), 101.
- I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris 1932, 228–229.
- C. Stephan, *Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Baden–Baden 1986.

- А. Стојаковић, *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије*, Нови Сад 1970, 120, 193 (A. Stojaković, *Arhitektonski prostor u slikarstvu srednjovekovne Srbije*, Novi Sad 1970, 120, 193).
- Г. Суботић, *Црква Светог Димитрија у Пећкој патријаршији*, Београд 1964, IX, 15–18 (G. Subotić, *Crkva Svetog Dimitrija u Pečkoj patrijaršiji*, Beograd 1964, IX, 15–18).
- Д. Talbot-Rice, D. Winfield, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968, 103–104.
- М. Татић-Ђурић, *Античко наслеђе у средњовековној уметности*, Жива антика XI/2 (1962) 389 [M. Tatić-Djurić, *Antičko nasleđe u srednjovekovnoj umetnosti*, Živa antika XI/2 (1962) 389].
- Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд–Приштина 1988, 80, 114–115 (B. Todić, *Gračanica. Slikarstvo*, Beograd–Priština 1988, 80, 114–115).
- Б. Тодић, *Иконографски програм фресака из XIV века у Богородичиној цркви и припрати у Пећи*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 365 (B. Todić, *Ikonoграфски program fresaka iz XIV veka u Bogorodičinoj crkvi i pripрати u Peći*, in: *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, Beograd 1991, 365).
- Б. Тодић, *Манастир Ресава*, Београд 1995, 63, 75–76 (B. Todić, *Manastir Resava*, Beograd 1995, 63, 75–76).
- Б. Тодић, *Прилог бољем познавању најстарије историје Велућа*, Саопштења 20–21 (1988/1989) 70 [B. Todić, *Prilog boljem poznavanju najstarije istorije Velića*, Saopštenja 20–21 (1988/1989) 70].
- Б. Тодић, *Српске фреске с краја XIII века. Уметничке одлике*, ЗФФ, серија А: Историјске науке, књ. 16 (1989) 76–77 [B. Todić, *Srpske freske s kraja XIII veka. Umetničke odlike*, ZFF, serija A: Istorijske nauke, књ. 16 (1989) 76–77].
- Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 108 (B. Todić, *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998, 108).
- Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 73–74 (B. Todić, *Staro Nagoričino*, Beograd 1993, 73–74).
- Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 364–365 (B. Todić, M. Čanak-Medić, *Manastir Dečani*, Beograd 2005, 364–365).
- Р. А. Underwood, *The Kariye Djami*, 2, New York 1966.
- Т. Велманс, *L' image Byzantine ou la transfiguration du réel*, Paris 2009.
- Т. Велманс, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen âge*, Paris 1978, 165.
- Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 75–78 (D. Vojvodić, *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005, 75–78).
- Б. Живковић, *Ариље. Распоред фресака*, Београд 1970, 13 (B. Živković, *Arilje. Raspored fresaka*, Beograd 1970, 13).
- Б. Живковић, *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд 1989, VII (B. Živković, *Gračanica. Crteži fresaka*, Beograd 1989, VII).
- Б. Живковић, *Доња Каменица. Цртежи фресака*, Београд 1987, V (B. Živković, *Donja Kamenica. Crteži fresaka*, Beograd 1987, V).
- Б. Живковић, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Градца*, Саопштења VIII (1969) сл. 5 [B. Živković, *Konzervatorski radovi na freskama manastira Gradca*, Saopštenja VIII (1969) sl. 5].
- Б. Живковић, *Павлице. Цртежи фресака*, Београд 1993, 19–20 (B. Živković, *Pavlice. Crteži fresaka*, Beograd 1993, 19–20).
- Б. Живковић, *Раваница. Цртежи фресака*, Београд 1990, 46 (B. Živković, *Ravanica. Crteži fresaka*, Beograd 1990, 46).
- Б. Живковић, *Сојоћани. Цртежи фресака*, Београд 1984, 30–31 (B. Živković, *Soročani. Crteži fresaka*, Beograd 1984, 30–31).
- Б. Живковић, *Каленић. Цртежи фресака*, Београд 1982, 18–22 (B. Živković, *Kalenić. Crteži fresaka*, Beograd 1982, 18–22).

The Cycle of the Life of the Virgin in the Church of the Annunciation in Gradac

Dragana Pavlović

The Cycle of the Life of the Virgin, which is preserved in the Monastery of Gradac, is the oldest known comprehensive cycle dedicated to the Virgin's infancy in Serbian wall painting.

The cycle of the Gradac church's patron is depicted in the form of friezes without framing border, in the middle zone of the walls and pilasters of the narthex. There is a simple explanation for the cycle's appearance in the narthex. There was no appropriate space in the naos for the presentation of a developed proto-evangelical cycle and the large wall surfaces in the narthex were suitable for that. Unfortunately, most of the frescoes are considerably damaged and some compositions have been completely destroyed. Nevertheless, based on what has been preserved, and on analogies with kindred monuments, one can determine the initial distribution of scenes in the Gradac cycle quite accurately.

The cycle begins on the western side of the south-east pilaster and on the eastern side of the southern wall, with a composition that probably combines two events: *Joachim's Offerings Rejected* and *Return of Joachim and Anne*. The western wall depicts four scenes – the *Annunciation to Anne*, *Meeting of Joachim and Anne*, the *Birth of the Virgin* and the *Caresses*. On the northern wall, one can make out the traces of the composition of the *Virgin Blessed by the Priests*, the *First Steps*, and the *Presentation of the Virgin in the Temple*, and on the eastern wall, one can identify parts of three scenes – *Zacharias Praying before the Rods of the Suitors*, the *Virgin Entrusted to Joseph* and the *Joseph Reproaching the Virgin*. Judging by the available space, the cycle encompassed three more scenes that were painted on the surfaces of the southern and eastern walls. However, they are not preserved but one can discuss their themes and arrangement based on the relevant images in similar monuments.

The consideration of the choice and distribution of the scenes, as well as the more thorough research of the iconographic characteristics of the Gradac cycle, demonstrates its similarity and connection with the cycles presented in the important Byzantine monuments from that period. Particularly interesting is the cycle of the life of the Virgin from the Virgin Peribleptos church in Ohrid, where the distribution of episodes is very similar to the cycle in Gradac. The iconography of the preserved compositions of the Gradac cycle is not distinguished by any outstanding features. Some scenes,

such as the *Presentation of the Virgin in the Temple*, rely on considerably older solutions and some possess interesting iconographic details that were not so frequent (*Joachim's Offerings Rejected*, *Virgin Blessed by the Priests*). Still, the majority of preserved scenes in the Gradac cycle indicate iconographic similarities with the Byzantine examples from the end of the thirteenth century. Certainly, the most important ones among them are those from the Church of St. Demetrios (Metropolis) in Mistra and the Church of Virgin Peribleptos in Ohrid.

The Church of St. Demetrios in Mistra, the closest to the Gradac wall painting in terms of its date, has a cycle of the life of the Virgin that is preserved in the south nave. If one excludes the initial scene, some scenes (the *Virgin Blessed by the Priests* and the *Presentation of the Virgin in the Temple*) have very similar, and some (the *Annunciation to Anne* and the *Birth of the Virgin*) almost completely identical iconographic solutions to those in Gradac. The mentioned compositions, with the exception of the *Presentation of the Virgin in the Temple*, also indicate analogies to the relevant scenes from the Ohrid church. Iconographic similarities also exist in the monuments of the fourteenth and fifteenth centuries. Namely, the scenes of the *Annunciation to Anne* and the *Virgin Blessed by the Priests* in the Church of Holy Apostles in Thessaloniki and some scenes from the narthex in Kalenić, the *Birth of the Virgin*, the *Caresses*, the *Virgin Blessed by the Priests*, the *Presentation of the Virgin in the Temple*, the *Zacharias Praying before the Rods of the Suitors* and the *Joseph Reproaching the Virgin* are similar to those in Gradac, as well as the compositions from the Church of St. Demetrios in Mistra and the Church of Virgin Peribleptos in Ohrid.

Considered on the whole, the iconographic similarity of a large number of scenes of the cycle of the life of the Virgin from Gradac with the corresponding scenes from the Church of St. Demetrios in Mistra, the Church of Virgin Peribleptos in Ohrid and in the Church of the Virgin in the Monastery of Kalenić undoubtedly indicate the use of the same models. The scene of the *Birth of the Virgin* illustrates this most eloquently, the compositional structure of which is identical in all four monuments. Judging by all appearances, the tremendous influence of some Constantinople prototype led to the creation of extremely similar, almost identical solutions in the Byzantine and Serbian churches.